

حماسه زهد

بررسی مفهوم و کارکردهای زهد در آرای متفکران مسلمان

مؤلف

دکتر علی اکبر یوانفر

«عضو هیات علمی دانشگاه علم و فرهنگ»

سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

۱۳۹۳

سروشانه	کیوانفر، علی اکبر، ۱۳۴۳-
عنوان و نام پدیدآور:	حماسه زهد: بررسی مفهوم و کارکردهای زهد در آرای متفکران مسلمان / علو اکبر کیوانفر.
مشخصات نشر:	تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری:	دوازده، ۳۴۰ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۱۰۲-۴۹۴-۸
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	واژه نامه.
یادداشت:	کتابنامه.
یادداشت:	نمایه.
عنوان دیگر:	بررسی مفهوم زهد در آرای متفکران تصوف اسلامی.
نوع:	زهد.
موضوع:	تصوف.
شناسه افزوده:	سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی
رده ی کتابشناسی:	۱۳۹۲ ج ۸ ک ۹۴ ب ۲/۲۸۹ BP
رده ی نشر دیوبند:	۲۹۷/۸۴
شماره کتابشناسی ملی:	۲۲۰۴۵۸

حماسه زهد

بررسی مفهوم و کارکردهای زهد در آرای متفکران تصوف اسلامی

تهران: علی اکبر کیوانفر

طراح جلد: محمد ابراهیم حبیبی

ناشر: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

چاپ: اول - ۱۳۹۲

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۲۵۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۲-۴۹۴-۸

این اثر مشمول قانون حمایت مولفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است، هر کس از این اثر را بدون اجازه مولف (ناشر) نشر یا بخش یا عرضه نماید مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سازمان انتشارات

نشانی سازمان انتشارات: تهران - خیابان انقلاب اسلامی - خیابان فخررازی - خیابان شهدای واندانری - پلاک ۷۲، تلفن: ۶۶۹۵۲۹۴۸

مرکز پخش

خیابان انقلاب - بین فلسطین و چهارراه ولیعصر - جنب مؤسسه نمایشگاه های فرهنگی ایران - تلفن: ۶۶۲۸۷۶۲۵

پایگاه اطلاع رسانی: www.isbu.ir پست الکترونیکی: info@isbu.ir فروشگاه اینترنتی: www.Jdbookfair.com

چکیده

ی‌هده، بهومی است که توانسته در حوزه‌ها و شرایط فرهنگی و اجتماعی مختلف، با پدید آوردن رویکردهای گوناگون، بخش ویژه‌ای از اندیشه بشر را به نمایش بگذارد. بررسی بسیاری از ادیان و مکاتب نشان می‌دهد که شناخت دنیا و آسیب‌های دنیاگرایی و تبیین ضرورت پرهیز از آن از کهن‌ترین روزگاری به نیازهای عصری انسان بوده است.

اسلام، در ادامه کلاس‌های جهان‌گراهی، توانسته است منظومه‌ای درخشان از دنیاگریزی حقیقی را در پیش روی جهان انسان قرار دهد. سیر تاریخی حیات اجتماعی دوره اسلامی نیز نشان می‌دهد که از آغازین گام‌های شهرت‌گراهی، جامعه اسلامی، جلوه‌هایی از زهد در میان گروهی از مسلمانان نمایان شد و بعدها به صورت یک جهان اجتماعی و مکتب فکری هویت یافت. این جریان تلاش کرد با یافتن کارکردهای متنوع اجتماعی مناسبی به نیازهای عصری روزگار خود بدهد. تلاش برای ترویج ساده‌زیستی در روزگاری که دنیاطلبی بنی‌امیه در حال محو ارزش‌های متعالی اسلام بوده، اعتراض به انحراف از مبانی اسلام در دوره عباسیه، تقویت رویکرد پیرایش اهل حدیث از دنیاگرایان و مبارزه منفی همراه با تقیه جلوه‌هایی از کارکردهای عصری جنبش زهاد بوده است.

تصوف اسلامی، بالندگی نخستین خود را وامدار همراهی با «جنبش‌های» است. این جریان فرهنگی، توانسته نگرش‌های ساده دنیاگریزی نخستین را در چارچوب گرایش‌های نظری و عملی، چون دستگاهی نسبتاً کامل برای نقش آفرینی در نظام اجتماعی و هدایت معنوی مردم پدید آورد. گریز از ثروت اندوزی، رهایی از جاه‌طلبی، پذیرفتن ناگزیری مرگ، تلاش برای رستگاری کردن نیروهایی که فرهیخته جان و روان آدمی وابسته به لاغری آنها خواهد بود، شناخت فریبکاری نفس‌پلید، جامعه‌گریزی پویا، و دوری از امیدهای واهی و آرزوهای موهوم، از جمله نشانه‌های برجسته زهد است که توانسته در آثار این طایفه فرصت تبیین یابد.

نگرش زهدی، در آسیب‌شناسی جامعه اسلامی نیز دارای ابتکار عمل بوده و جنبش‌های اجتماعی بزرگی را سامان داده است؛ مکتب‌های فتوت و ملامتیه، نمایندگان رویکردهای ایجابی و سلبی نگرش زهدی‌اند.

آنجا که زهد دچار آسیب استحاله شد، این توفیق را داشت که با تقویت نگرش اعتراضی ملامتیان به پیرایش خود دست بزند. ریا ستیزی اهل ملامت و کوشش آنان برای گسترش مفهوم «اخلاص»، به حقیقت، نماینده درون‌زایی جریان زهد راستین است.

روی دیگر آرای انتقادی صاحب‌نظران عرفان و تصوف به زهد و تلاش آنان برای زدودن غبار آسیب‌هایی مانند «ریاکاری»، «عجب»، «طمع‌کاری» و «جاه‌طلبی و نفس‌پرستی»، کوششی است که در جنبش‌های گوناگون زهد حقیقی، آنچه در سروده‌های عرفای همچون عطار، مولانا و سعدی در نقد ریا و ریایی و زاهدان کاسیکار و جاه‌طلب آمده است، به راستی گامی برای نشان دادن قابلیت‌ها و ظرفیت‌های زهد حقیقی برای بهبود شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه است.

www.ketab.ir

فهرست

صفحه	عنوان
۱۳	پیش‌گفتار.....
۱۵	مقدمه.....
۱۷	فصل اول: دنیاگریزی در اندیشه بشر.....
۱۷	دنیاهای گریزی در اندیشه بشر.....
۱۷	چرخ دنیاگریزی.....
۱۸	دنیا گریزی؛ سه سبب پویا برای آزادی بشر.....
۲۱	دنیاگریزی؛ تلاش برای نطفه سرای ناپایدار و فریکار.....
۲۵	دنیاگریزی؛ تلاش برای اصلاح جامعه.....
۳۰	نشانه‌های عمومی گریز از دنیا.....
۳۰	مال‌گریزی.....
۳۳	جاه‌گریزی.....
۳۵	مرگ‌باوری.....
۴۰	تن‌گریزی و ریاضت‌طلبی.....
۴۳	پیشینه دنیاگریزی.....
۴۵	دنیاگریزی تا دوره ادیان ابراهیمی.....
۴۵	دنیاگریزی هندی.....
۴۷	دنیاگریزی ایرانی.....
۴۷	آیین زرتشتی.....
۴۹	آیین مانوی.....
۵۱	دنیاگریزی در ادیان ابراهیمی پیش از اسلام.....
۵۲	دنیاگریزی یهودی.....
۵۴	دنیاگریزی مسیحی.....
۵۹	دنیاگریزی در اسلام.....
۶۰	زمینه‌های بیرونی دنیاگریزی در اسلام.....

۶۰	زمینه هندی
۶۱	زمینه ایرانی
۶۴	زمینه ادیان ابراهیمی (یهودی و مسیحی)
۶۸	اشاره‌ای کوتاه به رهبانیت مسیحی
۷۳	صوفیه و زمینه‌های بیرونی دنیاگریزی
۷۷	زمینه‌های درونی دنیاگریزی در اسلام
۷۷	زمینه‌های فرهنگی (آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی)
۸۰	زمینه‌های اجتماعی (زندگی صحابه و اهل صفه)
۸۴	زمینه‌های سیاسی (عملکرد بنی‌امیه)
۹۳	فصل دوم: مبانی زهد و دنیاگریزی در اندیشه اسلامی
۹۳	مبانی زهد و دنیاگریزی در اندیشه اسلامی
۹۴	نماها و نمایش‌های دنیا در اندیشه اسلامی
۹۴	دنیا؛ خانه و مزرعه آخرت
۱۰۴	دنیا؛ رهزن سرگناه
۱۰۴	دنیا؛ ابزار شیطانی برای قرب آدمی
۱۰۷	دنیا؛ سر همه گناهان
۱۰۹	دنیا؛ رهزن پست و چراغ تیزی
۱۱۲	چگونگی پیوند دنیا و آخرت
۱۱۲	ناسازگاری دنیا و آخرت
۱۱۴	سازگاری دنیا و آخرت
۱۱۶	ناپایداری دنیا و ماندگاری آخرت
۱۲۱	فصل سوم: نماها و نمایش‌های زهد و دنیاگریزی در جامعه اسلامی
۱۲۱	نماها و نمایش‌های زهد و دنیاگریزی در جامعه اسلامی
۱۲۱	نمای عمومی زهد در جامعه اسلامی
۱۲۱	جنبش زهدی؛ نیاز عمومی جامعه
۱۲۳	نماها و رویکردهای برجسته جنبش زهد
۱۲۳	دنیاگریزی و ساده زیستی همراه باترس از عذاب الهی
۱۲۵	اعتراض به انحراف از مبانی اسلام
۱۲۵	جنبش زهد به مثابه واکنش اجتماعی در برابر طغیان اموی
۱۲۹	رویکرد تقابل با نظریه‌های کلامی خاص
۱۲۹	رویکرد پیرایش اهل حدیث از دنیا گرایان

۱۳۰	رویکرد مبارزه منفی همراه با تقیه
۱۳۱	تکامل معنوی و حرکت از سطح به عمق
۱۳۱	رویکرد تغییر و تکامل
۱۳۳	درون نگری انتقادی و پویا
۱۳۵	گذر از زهد به تصوف
۱۳۷	ابعاد اجتماعی و پیوندهای مردمی زهد و تصوف
۱۳۷	مکتب جوانمردی؛ رویکرد ایجابی در بینش اجتماعی تصوف
۱۳۸	مدرسه زهد و تصوف مردمی
۱۳۹	پیشینه و تاریخ فتوت و جوانمردی
۱۴۰	پیوندهای مکتب جوانمردی و تصوف
۱۴۱	اصول کلی آیین جوانمردی در پیوند با زهد
۱۴۱	نگاهی های جوانمردان
۱۴۲	اهل اجتماعی و جلوه های عمومی جوانمردان
۱۴۵	انتیپه بندریه؛ رویکرد سلبی در بینش اجتماعی تصوف
۱۴۵	ریاضت و بندریه؛ سوره نخستین ملامتیه
۱۴۷	قلندریه؛ اهل اعراضی ملامتیان
۱۵۰	دوره سخت گذار؛ اقبال عمومی، استحاله و موت
۱۵۰	تعالیم زهدی، عامل اقبال عمومی به تصوف
۱۵۲	فرایند استحاله؛ خطر ناگزیر جریان های فرهنگی و اجتماعی
۱۵۳	رویکرد مقاومت؛ در مسیر پویا و بالندگی
۱۵۵	نمای اختصاصی زهد در جامعه اسلامی
۱۵۵	مبانی دنیاگریزی در نظر اهل تصوف
۱۵۵	چرایی زهد و پرهیز از دنیا
۱۶۰	چیستی زهد و دنیاگریزی
۱۶۱	واژه و تعاریف زهد
۱۶۱	واژه زهد
۱۶۳	تعاریف زهد در آرای اهل تصوف
۱۶۹	انواع زهد و زاهدان در آرای اهل تصوف
۱۷۰	انواع زهد در آرای اهل تصوف
۱۷۶	اقسام زاهدان در نظر اهل تصوف
۱۸۵	مقام و حدود زهد در آرای اهل تصوف

۱۸۵	جایگاه زهد در مقامات سلوک
۱۸۹	حدود زهد در آرای اهل تصوف
۱۹۴	نشانه‌های برجسته زهد
۱۹۶	مال‌گریزی
۲۰۴	جاه‌گریزی
۲۱۶	جامعه‌گریزی یا عزلت و تجرد
۲۲۶	مرگ‌باوری
۲۳۷	نفس‌گریزی
۲۵۰	طبع‌گریزی و ریاضت‌طلبی
۲۶۱	حلال‌گریزی
۲۶۹	آرزوگریزی
۲۷۸	آسیب‌شناسی زهد
۲۷۹	سیر تاریخی آسیب‌پذیری
۲۸۲	آرای پیشینیان در شرح فرگونی
۲۸۵	آسیب‌های زهد در آیین اهل تصوف
۲۸۵	کبر، غرور و حسد
۲۸۹	ریاکاری
۲۹۴	نگاهی گذرا به ریاستی در آثار عطار، مولانا و سعدی
۲۹۸	نگاهی گذرا به ریاستی در آثار حافظ
۳۰۸	آسیب‌های دیگر
۳۰۸	زهدورزی طمعکارانه
۳۱۱	جاه‌طلبی و نفس‌پرستی مرتکب
۳۱۷	سخن پایانی
۳۱۹	منابع
۳۳۹	فهرست آیات
۳۴۳	فهرست روایات
۳۵۲	واژه‌نامه

سیاس بی قیاس خدای پاکی را سزااست که با مقیاس «لَکِیْلَاتُاسْوَاعِلِی مَافَاتِکُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاکُمْ» بندگان را فرصت داد تا با تمسک به آن از دام فریب شیطان برهند و از کمندِ تهمتِ «مختلخوور» بودن بجهند. بخشنده مهربانی که راه نمود تا کودکِ جان، گوهرِ معانی را، به بازماندگان از گنجِ خانهٔ حقایق به امانت گیرد.

برخاستمندان پوشیده نیست که یکی از مهم‌ترین کارکردهای ادبیات در هر قوم، در دوره‌های مختلف، را هموار کردن و تسهیل برای چیرگی است که روغن آن، اندیشه‌های والا و تجاربِ پیشینیان است. نیاز به این همواره در دورهٔ معاصر، که بی‌اغراق، در بسیاری از موضوعات، دورهٔ جهلِ مرکب است، بیش از پیش خود را نشان می‌دهد. بنا براین؛ تأملی دوباره در موضوعات و مفاهیمی که هر یک سهم ویژه‌ای در ساختنِ بنیانِ عمومی و باورهای اجتماعی و فرهنگی جامعه دارند، در موقعیتِ کنونی، در بردارندهٔ سه سیل است. از یک سو، پیوندهای عصری با مآثر و پیشینهٔ فرهنگی و تاریخی را محکم‌تر می‌سازد و از سوی دیگر، با دودنِ غبارِ غفلت از داشته‌های اصیل و روزآمد کردنِ آنها، برای آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی چاره‌جویی می‌شود.

برابر با چنین نگرشی، سعی این بنده آن بود که به گونهٔ ویژه‌ای دیدگاه خود را به آرای پیشینیان و متون برجستهٔ کهن مستند کند. امیدوارم استانِ گامی، از ناهمواریِ متن به دیدهٔ کرامت درگذرند.

خدای را سیاس که لطف بی‌کران خود را در کنارِ بضاعتِ این بنده قرارداد تا گام کوچکی برای احیای ارزش‌های رو به فراموشی در جامعه بردارد.

از خدای بزرگ پنهان نیست که اگر همراهی و شکیبایی همهٔ اعضای خانواده، به‌ویژه همسرِ مهربانم نبود این تلاش فرهنگی به نتیجه نمی‌رسید. خدای بزرگ جانِ پرمشاور را از نسیمِ فرحبخش زهدِ حقیقی بهره‌مند کند!

تنها خدای راستایست

علی اکبر کیوانفر

پاییز ۱۳۹۲

زهد و گریز از دنیا و رهایی از هر آنچه که به عنوان مظهر پستی‌های دنیا شمرده می‌شود یکی از بنیادهای مهم در بینش انسان تعالی‌خواه و ادیان و مکاتب گوناگون است. ثمره سامان دادن به یافته‌های شش‌طقی حضور انسان در زندگی ناپایدار دنیایی، چارچوب نظری و منظومه‌ای است که یکی از رسالین تاریخی آن در مفهوم و واژه «زهد» جایگیر شد.

بررسی تاریخ عمومی تفکر بشر از قدیمی‌ترین روزگاران نشان می‌دهد که ضرورت رهایی از دلبستگی‌های دنیایی و شتاب‌زدگی و بصر تن برای پرواز روان به سر منزل حقیقی وجود، همواره میهمان جان انسان بوده است. بیان‌کننده در جایگاه ناب‌ترین گرایش‌های معنوی برای پاسخگویی به پرسش‌های بنیادین هستی، این تریب را در تبیین مبانی زهد برداشته‌اند. تأکید ادیان ابراهیمی بر دنیاگریزی و تلاش آنها برای سرانجام آسب‌ها و آفت‌های برخاسته از دنیاگرایی نشان از اهمیت موضوع دارد.

فراوانی آن دسته از آیات قرآن کریم که به گریز از دنیا و تبیین آفات دنیاطلبی اشاره دارد در کنار روایات بسیاری که با مضمون زهد و دنیاگریزی، مآثر اسلامی وارد شده بیانگر نگاه ویژه اسلام و اولیای دین به این موضوع است. کمتر اثری از آثار دوره پس از نهی اسلامی را می‌توان یافت که در آن به این موضوع و وابسته‌های آن توجه نشده باشد. البته طریقه‌پردازی مبتنی بر بینش دینی اسلامی را می‌توان سراغ گرفت که اصلی‌ترین مبنای پرده‌گشایی در پیوند با مفهوم زهد نباشد.

سیر تاریخی حیات اجتماعی دوره اسلامی نیز نشان می‌دهد که از آغازین گام‌های تمدن‌سازی اسلامی تا ظهور جامعه اسلامی، جلوه‌هایی از زهد و دنیاگریزی در میان گروهی از مسلمانان نمایان شد. مگر آرام جای خود را به عنوان جریان اجتماعی و مکتب فکری در میان قاطبه مسلمانان باز کرد. این جریان توانست با یافتن کارکردهای متنوع، پاسخ‌های مناسبی به نیازهای عصری روزگار خود بدهد.

تصوّف اسلامی که بالندگی اولیه خود را وامدار پیوستگی خود به جنبش زهدی است، توانسته به اقتضای نیاز روز، نگرش‌های ساده و بسیط دنیاگریزی اولیه را در منظومه‌ای یکدست و در گرایش‌های نظری و عملی سامان داده و دستگاهی نسبتاً کامل را برای بهره‌گیری در نظام اجتماعی

و هدایت معنوی بشر پدید آورد. بررسی مجموعه آثار تولید شده در عرصه عرفان و تصوف اسلامی به خوبی نشان‌دهنده این است که مفهوم زهد در هر دو ساحت تبیین نظری بینش عرفانی و تدوین برنامه عملی اهل تصوف از جایگاه رفیعی برخوردار است.

همان‌طور که در آسیب‌شناسی جریان عظیم فرهنگی عرفان و تصوف اسلامی می‌توان دوره‌های فراز و فرودی را شناسایی کرد، طبیعی است که مفهومی به گستردگی «زهد» نیز از آسیب و افت دور نباشد. شناخت سیر تاریخی افت و خیزهایی که در «زهد» پدید آمده بیانگر جدایی‌ناپذیر بودن آن از عرفان و تصوف اسلامی است و به خوبی نشان می‌دهد که رابطه آنها از نوع عموم و خصوص من وجه است. از همین رو در تحلیل آرای متفکرینی که به آسیب‌شناسی زهد از یک سو و عرفان و تصوف از سوی دیگر پرداخته‌اند، این نکته به خوبی روشن می‌شود که روی دیگر نفی زهد کاملاً یکسان یا به عبارتی اثبات زهد حقیقی است، همان‌طور که روی دیگر نفی تصوف دروغین، اثبات تصوف راستین است.

این نوشتار سعی آنست که با پی‌جویی مفهوم زهد در ساحت‌های مختلف، به برداشتی درست‌تر از آن دست‌یابی کند.